JÄRNÅLDERNS MÅNGA GÅRDAR

Under järnåldern (500 f Kr – 1100 e Kr) sjönk strandnivån från drygt 15 till 5 meter över den nuvarande nivån. Det betydde att stora flacka ytor blottades som kunde utnyttjas för bete. I öster växte tidigare karga öar samman och blev drägligare att leva på; det var Ljusterö som tog form.

Tidens vanligaste och tydligaste fornlämningar är gravarna. Seden att bränna de döda som blev det normala under bronsåldern fortsatte ända fram till järnålderns slut, då det kristna inflytandet gjorde begravningen av obrända lik vanlig igen. Fram till Kristi födelse byggdes fortfarande ensamma flacka rösegravar vid krön av berg och åsar. Senare blev det vanligare med gräsklädda gravar samlade till gravfält närmare bebyggelsen.

Järnålderns gravar visar tydligt bygdens utbredning. Särskilt under den yngre järnåldern (500–1100 e Kr) blev det vanligt att lägga gravarna på backar och åkerholmar alldeles intill boplatsen. Med i genomsnitt ett tiotal års mellanrum dog någon på en normalstor gård. Grav lades vid grav och efter några sekel var flera backar och åkerholmar i gårdens närhet täckta av småkulliga gravfält. Det är på så sätt ofta lätt att konstatera om gårdar kända från de senaste århundradena fanns redan vid järnålderns slut, för tusen år sedan eller ännu tidigare!

Gravarna i Österåker är mestadels från den yngre järnåldern, gräsbevuxna, runda eller i enstaka fall rektangulära. De består av flacka förhöjningar, sk stensättningar, eller välvda högar som bildar gravfält intill de platser där bondgårdarna har legat ända fram till denna dag. I Östra Ryds socken tycks Ormgården, Deglinge och Ullna i norr samt Björkby, Kulla och Säby tillsammans med en gård intill Rydboholm ha förhistoriskt ursprung. I västra delen av Österåkers socken fanns Svinninge, Täljö, Näs, Husby, Runö, Hagby, Säby och Stava. De låg i centrala Österåker tillsammans med Mälby, Söra , Berga, Hacksta , Röllingby, Smedby, Sjökarby, Skånsta, Åby, Gillmyra, Kvisslingby, en gård vid Åkerstorp och en gård som kan vara det gamla Åker. Längre österut i socknen fanns Tråsättra, Isättra, Ättarö, Lervik, Solberga, Singö, Bo och Dyvik. I Roslags-Kulla fanns Väsby, Mälby och Östanå och på Ljusterö fanns i norr Gärdsvik, Inneby, Mörtsunda, Väsby och Ösby, medan Bolby låg ensamt på södra Ljusterö. De delar av kommunen som inte var permanent bebodda i sådan omfattning att vi kan hitta gravar är de yttre delarna av Ljusterö och skärgården, liksom de nordöstra delarna av Österåkers och Roslags-Kullas socknar.

Gravar och gravfält från den äldre järnåldern, före 500 e Kr, är sällsynta i kommunen. De består mestadels av flacka, runda gravar. På gravfälten finns ibland enstaka resta stenar, trekantiga och kvadratiska gravar. Det finns några exempel på sådana gravar runtom i kommunen, och flera gravfält har av allt att döma börjat anläggas under den äldre järnåldern även om de sedan har fortsatt att vara i bruk under den yngre järnåldern. Det gäller åtminstone Smedby och Sjökarby i Österåkers socken samt Ullna i Östra Ryds socken.

Vid Ullna har ett par av gårdens gravfält grävts ut helt och delvis inför bygget av Norrtäljevägen på 1950-talet. De visade sig innehålla gravar från 200-talet e Kr fram till omkring 1100 e Kr, då de döda i stället fördes till kyrkogården vid Östra Ryd. Tack vare att de döda brändes iförda sina klädedräkter har en mängd små föremål av metall, ben och glas följt med i graven. Från mansdräkten finns ibland söljan från bältet och agraffknappar som suttit i kjortelns ärmlinningar likt manschettknappar. Kvinnogravarna är överlag fyndrikare. Utöver agraffknappar kan de innehålla dekorerade nålar eller spännen som har hållit samman ytterklänningen över axlarna. Rader av färggranna glaspärlor kan ha prytt klänningsbröstet. I både mans- och kvinnogravar finns benkammar. Ofta består de av små brända fragment, men små detaljer i dekor och form gör det ändå möjligt att skilja ut olika kamtyper. Järnålderns människor var – som väl alla människor – modemedvetna och tidsbundna och tack vare föremålen kan därför gravarna ofta dateras mycket noggrant. En lucka i tidsföljden vid Ullna mellan åren 300 och 500 kan förklaras av att gravarna från den tidsperioden ännu ligger kvar outgrävda. De flesta gravarna är typiska brandgravar, med brända ben och varierande mängder kol och sot som täcktes av ett stenlager och jord. Några sena gravar är skelettgravar.

De få spåren efter äldre järnåldern i kommunen ger vid första ögonkastet intrycket att en avfolkning har skett mellan bronsåldern och den yngre järnåldern. Troligen är verkligheten en annan. Det är exempelvis mycket möjligt att många äldre järnåldersgravfält ännu ligger oupptäckta eller i angränsande bygder. Ibland förekom det att flera gårdar lade sina döda på ett gemensamt stort gravfält långt hemifrån.

Hur det än ligger till med saken, är det troligt att bebyggelsenedgången under den äldre järnåldern bara är skenbar. Tyngdpunkten för en befolkningsökning låg dock troligen i den yngre järnåldern och dess avslutande del, vikingatiden. Många av de historiskt kända gårdarna uppstod senast nu. Strandförskjutningen gjorde vattensjuk mark odlingsbar och frilade ytterligare land, särskilt i övärlden i öster. Detta tillsammans med förbättrade brukningsmetoder och redskap gjorde att jordbruket ökade något, men fortfarande har säkerligen fisket varit mycket betydelsefullt.

Gottsundaborgen och Knaborg är kommunens två fornborgar, båda i Österåkers socken. Benämningen fornborg för lätt tankarna till byggnadsverk från järnåldern för strid, övervakning och försvar. Flera utgrävningar särskilt under senare år har visat att det är en förenklad och ofta felaktig bild. Redan under bronsåldern uppfördes väldiga borganläggningar. Fornborgarna har också olika funktion. Vissa har uppenbarligen haft en militär funktion. I andra fall har stormän av både status- och försvarsskäl låtit bygga muromgärdade gårdar på höjderna, så kallade boplatsborgar. Tydligen har stormännen inte alltid varit säkra på sin popularitet. En tredje grupp tycks helt sakna militär funktion, utan har i första hand utnyttjats för begravningar, offer och offermåltider. Det är

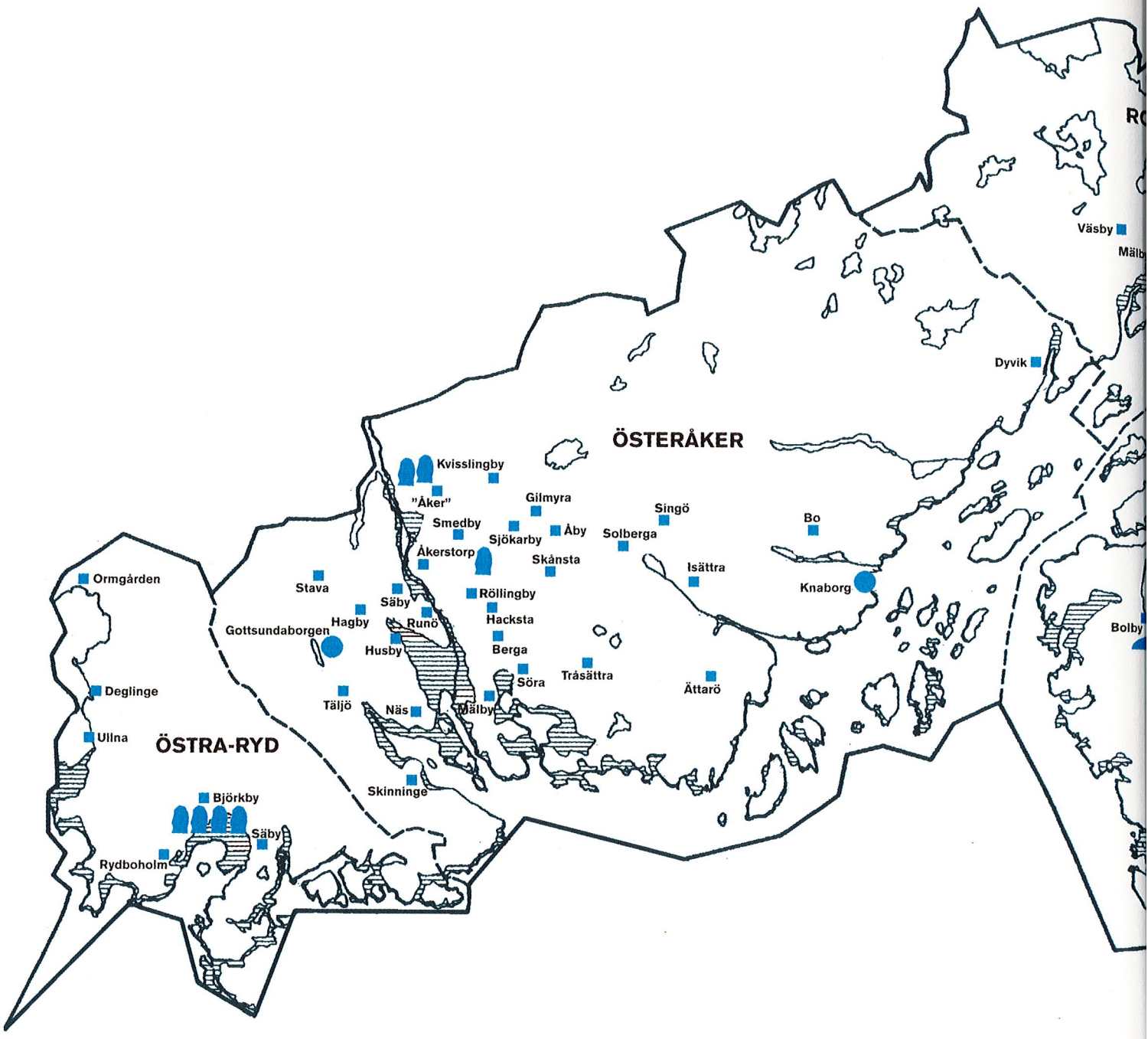
ÖSTERÅKER
ÖSTRA-RYD
Kvisslingby
"Åker"
Smedby
Åkerstorp
Gilmyra
Sjökarby
Åby
Skånsta
Singö
Solberga
Isättra
Bo
Knaborg
Dyvik
Väsby
Stava
Säby
Röllingby
Hagby
Runö
Hacksta
Gottsundaborgen
Husby
Berga
Söra
Träsättra
Ättarö
Täljö
Näs
Mälby
Skinninge
Ormgården
Deglinge
Ullna
Björkby
Säby
Rydboholm
Bolby

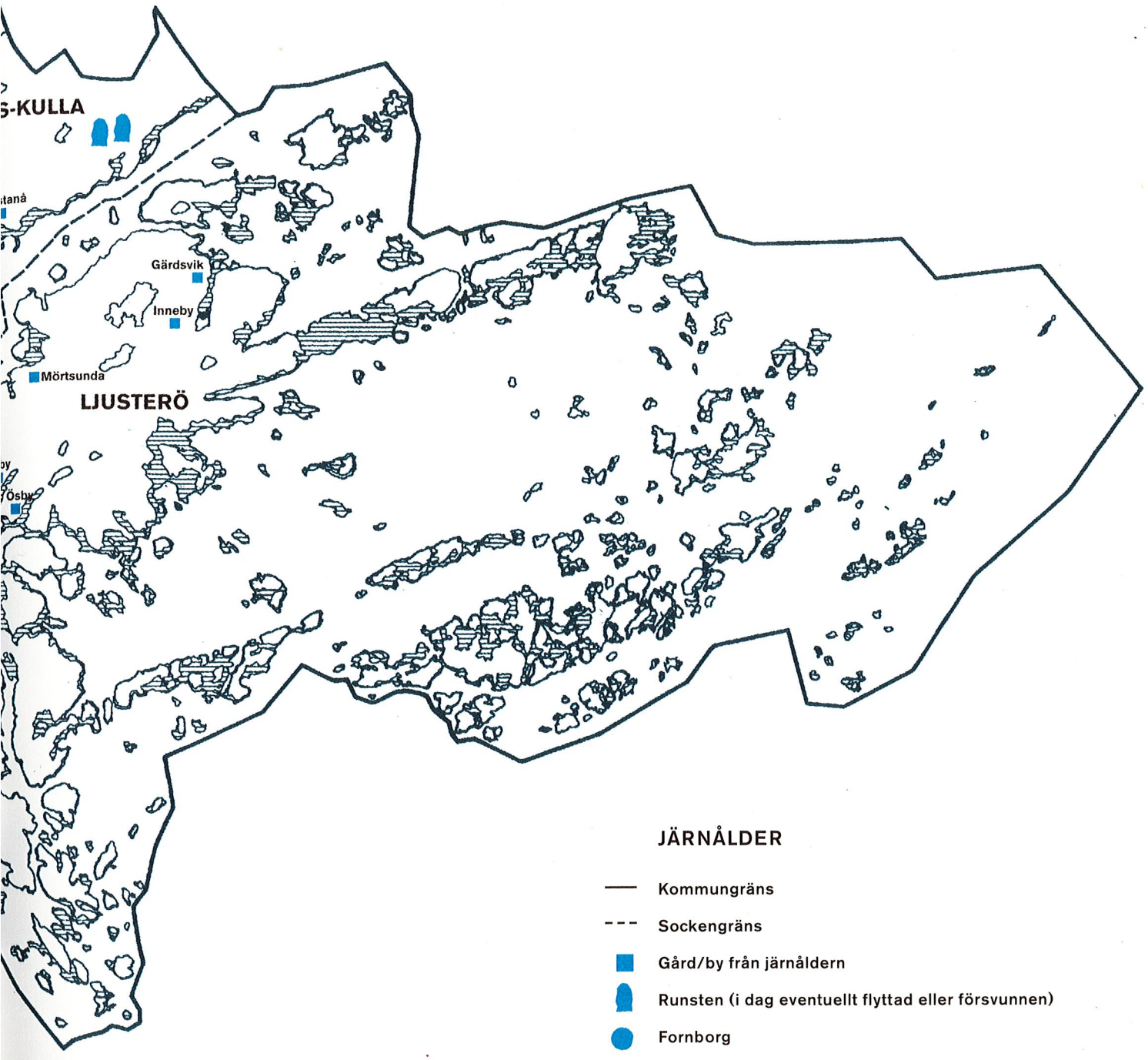

JÄRNÅLDER

Kommungräns

Sockengräns

Gård/by från järnåldern

Runsten (i dag eventuellt flyttad eller försvunnen)

Fornborg

Kungshög

Land i dag som vid slutet av järnåldern (1000 e Kr) låg under vatten, då havsnivån var fem meter högre.

FORNBORG.
Teckning:
Mats Vänehem.

troligt att också de mer militärt användbara borgarna har utnyttjats för sådana kultiska sammankomster.

Fornborgarna i Österåkers kommun är ännu inte så väl undersökta att vi med säkerhet kan avgöra hur de har använts, men tänkbart är att försvars- och bevakningsbehov åtminstone är en delförklaring till att så mycket arbete lades ner på deras konstruktion.

Gottsundaborgen ligger på en bergsrygg som stupar brant mot sjön Storträsket i väster. I norr, öster och söder är ryggen mindre brant och skyddas här av en inte mindre än 300 meter lång stenvall med enstaka öppningar. Kolprover från borgen antyder att den kan ha varit i bruk redan vid tiden för Krisit födelse. Då ingick Storträsket i den västra av två infarter till Långhundraleden, vilket kan vara orsaken till borgens placering, men lite märkligt är att den breda, lättseglade östra infarten saknar spår av bevakning. Det utesluter inte att bevakning har funnits också där, men i annan form.

Knaborg ligger på ett bergskrön med strålande utsikt över Furusundsleden och Ljusterö. Den omges av stup och i flackare sluttningar av stenvallar. Trakten kring Knaborg var under forntiden glesbebyggd, men intill borgberget låg en vik med järnåldersgården Bo. Gården, som har ett namn med möjlig anknytning till kungens förvaltning, och resterna av en medeltida borg, Taborg, tyder på att området kan ha haft en speciell betydelse (se medeltidsavsnittet). Kanske var närheten till farleden avgörande.

Kommunens två stora fornborgar visar också att mer eller mindre frivilliga kollektiva arbeten förekom i bygden under järnåldern. Någon mer detaljerad bild av samhället och Österåkers roll i större sammanhang får vi dock inte förrän vid järnålderns slut under vikingatiden. Övergången mellan vikingatiden och medeltiden är särskilt intressant. De första skriftliga källorna dyker upp och flera ovanligt fina arkeologiska fynd kan dateras till denna tid. JL

VIKTIG BYGD UNDER VIKINGATID

MED DEN YNGRE JÄRNÅLDERN blir de sociala skillnaderna tydliga, liksom att bygden har inlemmats i ett större administrativt sammanhang. Allra tydligast är detta i Österåker under vikingatiden (750–1100 e Kr).

Mitt i bygden vid kyrkan har uppenbarligen legat en stormannagård, som kan ha burit namnet Åker. Namnet kan ha syftat på kultåker eller tingsåker. Här finns tidens statusgravskick representerat i form av en gravhög med 18 meters diameter bland över nittio gravar på det stora gravfältet Asphagen i söder. Så stora högar brukar innehålla brända ben och föremål efter människor som gärna vill framhäva sig som krigare. Intill kyrkan i öster finns Klockarhagens gravfält med åtminstone etthundratio gravar. Intill gravfältet har hittats husterrasser och boplatsfynd, som kan vara spår av stormannagården. Den kan ha grundats redan på 600–700-talet e Kr och var i bruk in i medeltiden. Läget var centralt i bygden, med god jordbruksmark och goda kommunikationer. Att kyrkan ligger intill är knappast en tillfällighet, ursprunget kan vara en gårdskyrka som kommit till på stormannens initiativ. Runtom i Mälardalen finns många exempel på att kyrkor ligger strax intill storhögar, troligen av samma skäl.

Med tiden kan därigenom hela socknen ha fått den kyrkogrundande gårdens namn, Åker, medan själva gården kan ha förvandlats till prästgård. Först senare, när man fick behov av att skilja sockennamnet från ytterligare ett Åker i Uppland, tillkom förleden öster-. Asphagengravfältet är tillsammans med ett gravfält mellan Smedby och Sjökarby kommunens största från järnåldern med omkring 100 kända gravar vardera. Förmodligen har de börjat användas redan under den äldre järnåldern.

En särskild betydelse fick bygden på båda sidor av Åkersån genom att den är belägen vid mynningen till Långhundraleden, som säkerligen var i bruk redan under bronsåldern. Leden var en av de viktiga vattenvägarna in till Upplands centrala delar och Uppsala. Den har fått namn efter Långhundaret, det administrativa område som i sin tur hade långsmal form därför att det följde ledens sträckning. Trots att leden genom landhöjningen blev alltmer svårframkomlig var den ännu långt in i historisk tid så viktig att myndigheterna upprepade gånger krävde att inga fasta fiskeredskap eller andra konstruktioner fick hindra framkomligheten. Sista gången det stadgades att leden

skulle hållas öppen var år 1635. Av militära skäl var det betydelsefullt att behärska inloppet vid Trälhavet.

Det Husby som ligger vid inloppet ska antagligen ses i det sammanhanget. Under medeltiden fungerade husbyar ofta som kungsgårdar och samlingsplatser. Även om namnet knappast är äldre än sen vikingatid visar närbelägna gravfält att gården etablerades redan tidigare under järnåldern (se vidare sid 38).

Ett spännande fynd på Husbys granngård Näs, också den vid Långhundraledens mynning, understryker traktens betydelse. I början av maj 1704 planterade befallningsmannen Lars Roberg några lövträd i närheten av en mur, då han i jorden stötte på ett kopparkärl täckt av en sten. Kärlet innehöll minst 2 000–3 000 silvermynt från det Sassanidiska riket (nuvarande Iran), Kalifatet (det stora islamiska väldet), Bysantinska riket, Tyska riket, Böhmen, England, Irland, Danmark och Sverige, däribland flera exemplar av de sällsynta Olof Skötkonung-mynten som präglades i Sigtuna. De yngsta mynten var från 1000-talets början, och det är troligt att skatten har grävts ner kort därpå.

EN DEL AV MYNTEN UR DEN STORA SILVERSKATTEN FRÅN NÄS FUNNEN 1704. Foto: Jan Eve Olsson, Kungl. Myntkabinettet.

Skatten är den största kända myntskatten från Uppland. Varför skatten hamnade på Näs gård och varför den grävdes ner vet vi inte, men sannolikt har den anknytning till vikingatidens plundrings- och handelsfärder. Att deltagare i sådana expeditioner var bosatta också i Österåkerstrakten är högst troligt. Hur en man med ambitioner kunde vara utrustad under vikingatiden ger ett gravfynd från Ullna besked om. I en vikingatida skelettgrav vid Ullna låg en man på väg till dödsriket i full mundering med svärd, spjut, pilar och sköld. Visserligen var han begravd obränd, men om han var kristen eller ej är svårt att avgöra.

Överraskande är att kommunens största storhög, drygt 20 meter i diameter, en gång låg på södra Ljusterö, närmare bestämt på Västergårdens tomt i Bolby. Västergårdens ägare, nämndeman Andersson, ville för drygt ett sekel sedan dra en väg över platsen. Högen var rejält skadad av gropar, en källare och en intilliggande väg när den senare välkände arkeologen Oscar Almgren år 1894 satte spaden i den. Det visade sig att ett lager sandmylla täckte ett stenröse som i sin tur täckte lite kol och ett sotlager. De enda fynden bestod märkligt nog av ett halvt hasselnötsskal och en liten ortoceratit, dvs ett fossilt, strutformat bläckfiskskal. Vanliga fynd är annars brända ben efter människa och offrade djur tillsammans med mer eller mindre dyrbara föremål. Fossilet behöver inte vara hämtat långväga ifrån, eftersom isen har fört med sig lossbrutna block med fossil och lämnat dem lite varstans i Roslagen. Det är troligt att fossilet hade någon religiös-magisk betydelse. Det finns exempel på att fossil har lagts i förhistoriska gravar också i andra delar av landet.

Bristen på fynd är ovanlig men inte unik. Kanske spelar det in att Oscar Almgren enbart gräv-

STORHÖGEN VID BOLBY GRÄVS UT ÅR 1894.
Foto: Oscar Almgren, privat ägo.

de ett schakt genom högens mitt, istället för att gräva ut den helt och hållet. Han grävde också ut gravar på ett intilliggande gravfält, men också då utan att göra några egentliga fynd, vilket han redovisade i en vackert handskriven rapport. Tretton år senare gjorde han en liten men sympatiskt självrannsakande marginalanteckning om sin insats som 25-åring: "Undersökningarna troligen ganska ofullständiga".

Att det finns större gravar mitt i bygden vid Åker är fullt begripligt, men varför ligger det en storhög så långt ut i skärgården? Att döma av antalet gravar är Bolby Ljusterös största by och kanske också den äldsta järnåldersgården, även om det är troligt att människor först bosatte sig på norra Ljusterö. Bolby tycks ha varit den enda bebyggelsen på södra Ljusterö, medan åtminstone fem gårdar låg på norra Ljusterö. Orsaken är antagligen att det fanns något mer brukbar mark i norr, även om det inte var mycket. Mitt för Bolby på fastlandet ligger fornborgen Knaborg med utsikt över farleden. Kanske har invånarna på Bolby haft någon särställning med anknytning till farleden eller fisket ute bland skären.

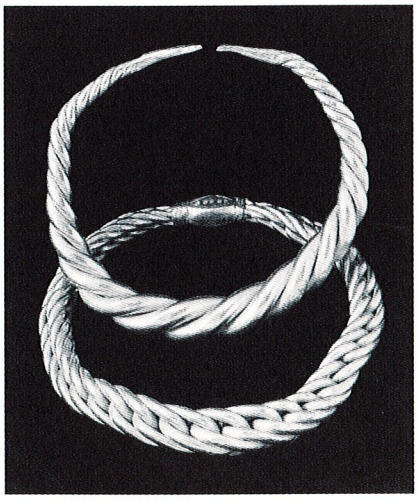

GULDARMRINGAR FUNNA PÅ LJUSTERÖ ÅR 1923.
Foto: Antikvarisk-Topografiska arkivet Riksantikvarieämbetet.

Så mycket är säkert att skärgården inte bara ska ses som en avkrok med en fattig fiskarbefolkning. Det understryks av att ett par vikingatida guldarmringar, möjligen tillverkade på Gotland, hittades 1923 vid Sillinge gård på norra Ljusterö. Guldfynd är ytterst sällsynta, och Ljusteröfyndet är

EN RUNSTEN RISTAS. Teckning: Lennart Torstensson.

det största i Uppland från vikingatiden. Långväga handel, befolkningens sjövana och det rika fisket har säkert inneburit att skärgården haft större betydelse än vi i dag vanligen tänker oss.

Trots att Österåker i väster gränsar till landets runstensrikaste kommuner finns här bara fem bevarade runstenar, om vi räknar bort en sten som bara är känd i några små fragment. Ytterligare tre stenar omnämns i äldre skriftliga källor men är numera försvunna. Flera av dem är också flyttade från sina ursprungliga platser och har råkat ut för det vanliga ödet att muras in som byggstenar i kyrkor, både i Östra Ryd och i Österåker. Runor hade varit i bruk bland nordborna i nästan tusen år innan runstenarna restes under 1000-talet. Oftast ristades de i trä och har därmed försvunnit sedan länge. Från de medeltida städerna finns däremot en del inskrifter i trä och ben bevarade eftersom de har bäddats in i tjocka skräplager där de har undgått förruttnelse. De visar att runorna kunde användas i vardagligare syften, för kärleksramsor och trollerier, förbannelser och enkla meddelanden. Att resa runstenar var på modet under en kort tid och stenarna innehåller mer stereotypa budskap, vanligen variationer på formeln: "X reste denna sten efter Y sin moder/fader etc." Dit hör också samtliga kända runstenar i Österåkers kommun. Stenen hade flera syften. Den var självklart en minnessten över den döde, men också efter den som reste stenen, som alltid var noga med att ange sitt namn.

Trots sitt formaliserade innehåll ger ändå kommunens stenar en del intressanta inblickar i den vikingatida tillvaron. Namnskicket är tidstypiskt med namn som Gudlög, Tora, Holmsten, Ragnfast, Sven och Gärdar. Ovanliga namn hade paret Toka och Viking i Österåker. Det var inte bara barn som reste sten efter föräldrar. Föräldrar reste stenar "... efter Frösten, sin son, och efter sin unga dotter" och efter Sigvast "... en mycket dugande man". Att barn dog före föräldrarna avslöjar de hårda levnadsvillkoren. En närmast osynlig grupp i samhället är trälarna, som ytterst sällan omta-

las på runstenarna, men en sten vid Björkby i Östra Ryd har rests efter den frigivne Faste.

Runstenarna restes av bönderna väl synliga för passerande vid gården eller vid gårdsgränsen och intill vadställen, men den som formade runslingan och högg runorna var en inhyrd runristare. Tack vare att de har signerat sina stenar känner vi till namnet på två av dem, båda använde sig av sina öknamn. Öpir, "Skrikhalsen", hette egentligen Ofeg och ligger bakom stenen med den frigivne i Östra Ryd. I samma socken har Fot signerat en sten och ytterligare en sten vid Stav i Roslags-Kulla. Fot är uppenbarligen ett öknamn och anses syfta på att ristaren (eller någon förfader) hade en vanskapt fot eller någonting liknande.

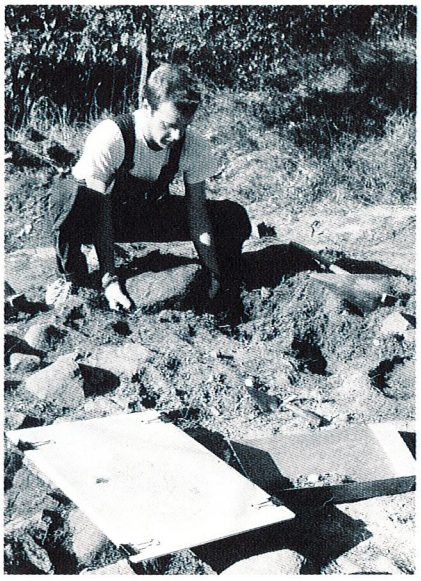

ARKEOLOGISK UTGRÄVNING AV EN VIKINGATIDA GRAV VID SÖRA 1991.
Foto: Peter Bratt.

En vikingatida grav i Söra som grävdes ut av länsmuseets arkeologer innehöll brända ben efter en ung man. Bland gravgåvorna fanns en inte helt sällsynt halsring. Det var fråga om en torshammarring, en ring i järn med flera små hammarliknande järnhängen, vilka på goda grunder kan knytas till åskguden Tor och hans hammare Mjölner. Graven dateras till 900-talet.

Ett sekel yngre är kommunens runstenar, av vilka några är försedda med kristna kors. Det vore frestande att påstå att hedendomen ersattes av kristendomen i ett enda steg omkring årtusendeskiftet, men så har det uppenbarligen inte varit. Övergången skedde gradvis. Under 900-talet men framförallt 1000-talet blev det vanligt att begrava de döda obrända i enkla kistor utan eller med få gravgåvor. Det var ett stort avsteg från brandgraven med dräktdetaljer, smycken, vapen och redskap, men viktigt var att de döda fortfarande fick begravas på gravfältet vid gården, i de efterlevandes och sörjandes närhet. På flera gravfält runtom i kommunen har sådana kristet påverkade gravar grävts fram, bland annat i Ullna.

Först under 1100-talet börjar befolkningen mer mangrant föra sina döda till kyrkogården, långt hemifrån till de kyrkor som ofta uppförts som gårdskyrkor på de lokala stormännens tomter, men som med tiden förvandlats till sockenkyrkor. Med det hade kristendomen tagit överhanden, men långt in i medeltiden och längre fram ändå levde hedniska sedvänjor kvar. Älvorna avsomnade först under 1900-talet, och tomten har fortsatt fristad i förskolebarnens själar.

J L

MEDELTIDENS EXPANSION OCH TUNABORGEN

GÅRDAR MED GRAVFÄLT på ägorna etablerades före vikingatidens slut, innan de döda började föras till kyrkan. Vi kan alltså utgå ifrån att gravfältsförsedda gårdar är minst tusen år gamla. Från medeltiden (1100–1520 e Kr) finns inga gravfält vid gårdarna, och de skriftliga källorna är ofta knapphändiga. Det gör det svårt att följa bebyggelsens utveckling. Först med de noggranna gårdsförteckningar som upprättades på 1500-talet under Gustav Vasas överinseende är det möjligt att få en heltäckande bild av bebyggelsen igen. Jämförelsen mellan de gårdar som fanns under vikingatiden och de som fanns under 1500-talet visar att den mellanliggande medeltiden trots ett och annat bakslag i form av digerdöden och andra kriser ändå var en tid av tillväxt.

Landhöjningen var en orsak. Vid vikingatidens slut stod vattnet fem meter högre än i dag, vid medeltidens slut var skillnaden knappt hälften. De gårdar som anlades fram till 1500-talets slut låg därför i många fall på Ljusterö och på de mindre öarna utanför, ända ut till Husarö. Strandförskjutningen var också en av orsakerna till att fastlandskusten i Österåkers och Roslags-Kullas socknar fick ett nytt pärlband av gårdar längs vattnet, där grunda bottnar blottades och tidigare vattensjuk mark blev lämplig för bete. I de gamla kärnbygderna fanns inte utrymme för fler gårdar, men det finns en tydlig bebyggelseexpansion in mot land, kring skogsjöar och i tidigare obebyggda områden. De medeltida godsens behov och försäljning till städerna gjorde det möjligt att bosätta sig i marginalområden, som annars inte var lämpliga för självhushållande bönder. Medeltiden var i det stora hela en expansiv period.

På flera ställen runtom i kommunen har arkeologer och hembygdsfolk stött på boplatslämningar från järnåldern och medeltiden, men sällan har utgrävningarna resulterat i tydliga huslämningar. Ett spännande undantag finns vid Skärgårdsstad, där ju utgrävningarna inför bostadsbyggandet också har givit fynd från stenåldern och bronsåldern, som tidigare nämnts. På gården Isättras ägor har ett par husgrunder hittats. Isättra ligger i den östliga delen av Österåkers socken, där många nya gårdar växte fram i slutet av forntiden och början av medeltiden.

Omkring år 1100, i slutet eller strax efter slutet av vikingatiden, byggdes här ett litet långhus. Husets tak bars upp av två rader takstolpar inne i huset och väggarna av lite klenare väggstolpar. De takbärande stolparna kom därmed att dela in huset i tre längsgående "skepp". Hustypen kallas där-

PRÄSTFJÄRDEN ÄR EN DEL AV DEN GAMLA LÅNGHUNDRA-LEDEN.

för treskeppig. På ett par ställen hade man grävt nya stolpgropar intill de gamla, antagligen för att byta ut äldre stolpar. Det var svårt att urskilja någon rumsindelning, men en eller ett par härdar kan ha funnits i huset. Framför husets östra långsida fanns en liten gårdsplan.

Så småningom, kanske på 1200-talet, ersattes det gamla huset med ett nytt litet hus på samma plats. Istället för att bygga med den gamla forntida stolptekniken lade man ut syllstenar och på dem knuttimrades en liten stuga, med en eldstad uppbyggd av flata stenar och lera i ett hörn, över vilken kan ha funnits ett gnistskydd i lera. Också golvet täcktes av sten och lera. Huset hade brunnit och ännu vid utgrävningen fanns det kvar förkolnade träbitar av en timmerknut.

Fynden berättar om vardagslivet: krukskärvor, grytgaffel, knivblad och huggmejsel i järn, vävtyngder, eldstål och flinta. Matavfallet bestod av ben efter i första hand nöt och får eller get, och dessutom häst och svin.

Det historiskt kända Isättra tycks ha grundats i slutet av vikingatiden. Att döma av säter-namnet skedde det på en gårds utmark eller skogsäng. Isättraborna hann påbörja ett litet gravfält i närheten av boplatsen med i dag sju kända gravar, innan det blev tradition att föra de döda till kyrkogården.

Husfynd från vikingatidens slut och medeltidens början är mycket sällsynta på landsbygden, så Isättrafyndet är välkommet. Det visar tydligt skiftet i byggnadsteknik från stolpburna till timrade hus. Under vikingatiden var det också vanligt att de stora långhusen med förråd, boningshus och

stalldel bröts upp i mindre byggnader med bara en funktion vardera, som samlades på tomten. Det är lite märkligt att inga andra byggnader som stall och förråd har hittats i närheten av det timrade lilla Isättrahuset. Platsen för det historiskt kända Isättra ligger 150 meter bort. Kanske var huset bostad för folk som inte var själva bondefamiljen på gården. Hur som helst ger det en spännande inblick i vanliga Österåkersbors levnadsförhållanden för 800–900 år sedan.

Den överhet som skymtar i vikingatidens Österåker blommar upp ordentligt under medeltiden när skrifthistoriens ljus faller över bygden. Kronan, kyrkan och lokala stormän hjälptes åt att mot i sitt tycke skälig ersättning hålla ordning på bönderna.

För att kunna överblicka sina undersåtar och deras resurser delade kronan in dem i administrativa enheter. Stora delar av Österåkers kommun ingick under medeltiden i Långhundra härad och i Åkers skeppslag, som tidsmässigt överlappade varandra. Det långsmala häradet eller hundaret, som det i äldre tid kallades, hade sin långsträckta form efter Långhundraleden. Möjligheten till kommunikationer var självklart viktig inom enheten, och vattenledens betydelse i det sammanhanget är uppenbar. Distriktet var basen för försvaret, och här hölls ting med rättegångar och ursprungligen även kultisk verksamhet. Sockenindelningen hade naturligtvis också både kyrklig och världslig betydelse.

Anknytning till kronans förvaltning kan det redan i vikingatidsavsnittet nämnda Husby ha haft nära Långhundraledens utlopp. Läget vid utloppet är knappast en tillfällighet. Runtom i Uppland finns ett tjugofemtal platser med Husby- eller Husabynamn. Under medeltiden fungerade de ofta som kungsgårdar och ingick i det kungliga godskomplexet, som då och då besöktes av den ständigt runtresande kungen. I flera fall har de sannolikt varit betydande gårdar redan långt tillbaka i järnåldern, men namnet Husaby är troligen inte äldre än vikingatid. Eftersom nästan alla husabyar i Uppland har legat nära inpå stranden till Mälaren, Saltsjön eller större vattendrag har det föreslagits att de har varit samlingsplatser för ledungen, den allmänna värnplikt eller kanske hellre plundringsplikt, som innebar att grupper av gårdar utrustade skepp som ingick i ledungsflottan. Den inkallades i samband med större expeditioner, av vilka medeltidens korståg i öster var de sista, innan ledungsplikten övergick i en form av beskattning. Husby i Åkersberga passar givetvis väl in som en sådan samlingsplats.

Också det gåtfulla Taborg på fastlandet mitt emot Ljusterö kan möjligen ha haft anknytning till kungamakten. Intill det berg där fornborgen Knaborg ligger sträckte sig i äldre tid en vik ett par kilometer in till gården Bo som är omgiven av järnåldersgravfält. Ortnamnet Bo brukar knytas till farleder – och det stämmer ju bra här – och tycks förekomma hos gårdar som har fungerat som något slags kronoboställen åt kungens förvaltare.

Vid det som tidigare var en vik ligger resterna av den medeltida borgen Taborg, som redan på 1600-talet beskrevs som: "qvarlefror och licknelser efter huus, emädan grunden och trappan ännu synes; ingen vidare berättelse". Här finns minst fyra husgrunder, varav en 22 x 9 meter stor, en källargrund och avfallslager och möjligen en båtlänning ner mot viken. En båtlänning är en svag fördjupning i marken där båten drogs upp under ett skyddande tak som numera är försvunnet. Bristen på skriftliga källor gör Taborg till lite av ett mysterium. Oavsett om gården har varit i kronans eller någon stormans ägo kan närheten till farleden ha haft betydelse.

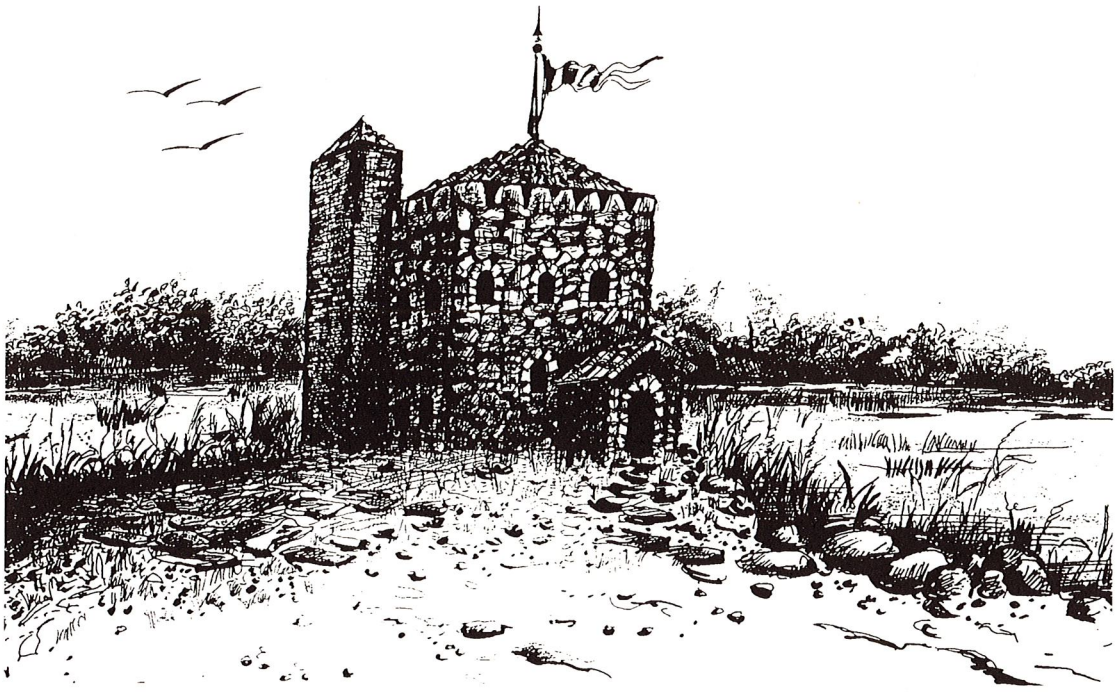

TUNABORGEN, SÅSOM DEN KAN HA TETT SIG UNDER MEDELTIDEN. Teckning: Lars-Erik Wickström ur Tunaborgen. En medeltida borg i Österåkers kommun.

Medeltidens stormän, tillhörande kyrkan eller frälset, grundade sätesgårdar befriade från avgifter till kronan med en huvudgård och underlydande bönder. Sätesgården Rydboholm omnämns första gången i skrift på 1400-talet och är känd för att ha varit Gustav Vasas fädernesgård. Kungafadern Erik Johansson huserade här i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet och skaffade sig genom en hel del tidstypiska övergrepp mot folk i omgivningarna ett mindre vackert eftermäle. Han förlorade huvudet vid Stockholms blodbad. Sätesgården Östanå i Roslags-Kulla socken omnämns första gången i början av 1400-talet, och ägdes då av den släkt som senare blev känd under namnet Banér. Smedbys sätesgård i centrala Österåker går med tanke på gravfälten i omgivningen tillbaka på en gård med forntida anor. Fynd av brandskadade tegelbitar kan vara spår av den medeltida huvudbyggnad som danskarna brände ner alldeles i början av 1500-talet.

Störst inflytande på Österåkersborna under medeltiden hade dock kyrkan, inte bara genom sockenprästerna utan genom självaste ärkebiskopen, som då och då vistades på Tuna vid Långhundraledens mynning.

Den förste att omnämna Tuna i Österåker var ärkebiskopen Nils Allesson, som besökte gården och undertecknade ett par brev år 1298. Året därpå omtalade han Tuna som "mansionem nostram tunum in aker", "vår gård Tuna i Åker".

Uppsalapojken Nils Allesson studerade i Paris på 1270-talet, gjorde kyrklig karriär i Uppsala och valdes till ärkebiskop 1292. Tyvärr hade ärkebiskopen i Lund bannlyst hela domkapitlet och överklagade utnämningen, men Nils lyckades reda ut det hela, reste till Rom och invigdes i ämbe-

tet år 1295. Året därpå var han tillbaka i Uppsala. Han for på många och långa visitationsresor i det stora stiftet som också omfattade Norrland, han utfärdade förordningar rörande gudstjänster och disciplin och när han envetet hävdade kyrkans frihet från världsliga skatter råkade han en tid i tvist med rikets mäktigaste man Tyrgils Knutsson. Till mindre kända bedrifter hör att Nils var en av de första att använda arabiska siffror i Sverige. Han dog i februari 1305 i Uppsala.

Under årtiondena kring 1300 var Uppsala domkyrkas ledning inne i en period av målmedveten omorganisation. Ärkebiskopen, kaniker och andra präster liksom de som ansvarade för själva domkyrkan delade upp och bytte jordegendomar sinsemellan. Den medeltida ärkebiskopen var inte bara kyrkoman utan också mäktig politiker, administratör och tidvis krigsherre. I alla de sammanhangen var Tuna användbart, som gods och som borg.

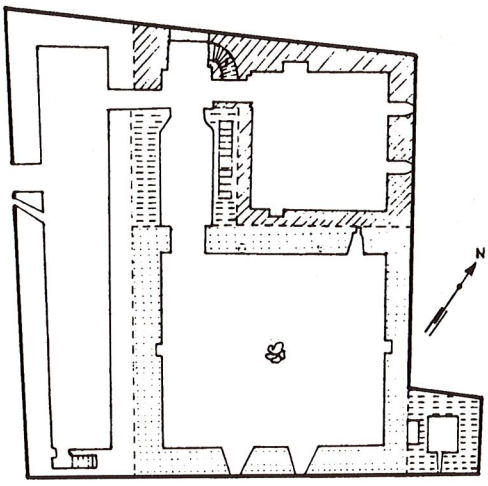

TUNA BORGRUIN BESTÅR AV FLERA RUM SOM BYGGDES UNDER OLIKA SKEDEN. Ur Henning Loggerts Gå – cykla i Österåker, häfte 1, 1995.

Vi vet inte vilket år ärkebiskopen kom över Tuna gård, men av allt att döma var det under senare delen av 1200-talet, kanske så sent som under Nils Allessons ärkesbiskopstid. Platsen hade tidigare troligen tillhört den nu försvunna gården Mälbys utmarker, och än i dag ligger ett litet vikingatida gravfält kvar fyrahundra meter nordost om Tuna, som visar att Mälby fanns redan under vikingatiden.

Varför valde ärkebiskopen denna utmark för sitt gods? Tuna låg vid Långhundraledens mynning och kontrollerade därmed en av de viktigaste infarterna till Uppsala. På ytterligare ett par ställen grundade ärkebiskoparna gods vid betydelsefulla infarter, dels vid det välkända Almare-Stäket i Upplands-Bro och dels Biskops-Arnö i Håbo. Fördelen med Tuna var att farleden in till Uppsala kunde hållas öppen även när ärkebiskopen var osams med den världsliga makten på Stockholms slott.

Troligen lät därför ärkebiskopen redan vid 1200-talets slut bygga sig en borg. Först uppfördes ett flera våningar högt, murat torn, en så kallad kastal. Under 1300-talet och 1400-talet byggdes borgen ut med flera rum. Utöver borgen måste också ha funnits en mängd andra byggnader i närheten. Dit hörde förläggningslokaler och förråd för soldater och andra som arbetade vid borgen, stall och ladugårdar. Redan sommaren 1298 föreskrevs att prästerna skulle föra tiondena från bönderna i Lyhundra och Sjuhundra häraden till Tuna, dvs från åtskilliga socknar. Då måste här ha funnits tillräckligt stora och säkra magasin för all insamlad spannmål.

Godsets jordegendomar bestod dels av den jord som hörde direkt till Tunagården, dels ett antal gårdar som var spridda i den omkringliggande bygden och längre upp längs Långhundraleden mot Uppsala. En förteckning från år 1344 visar att en stor del av de underlydande gårdarna liksom flera torp låg i Österåkers socken, däribland Svinninge, Näs, Husby och Runö, liksom mjölnarens Tunbo kvarn. Till Tuna hörde också Ljusterö, som kan ha varit en viktig fiskleverantör. Landbornas, dvs arrendeböndernas, och torparnas främsta uppgift var troligen att underhålla huvudgården och dess

invånare. År 1344 omnämns bara att de lämnade penningar och korn. Drygt två sekel senare, när ärkebiskopen i samband med reformationen förlorat godset, framgår det av räkenskaperna att bönderna också lämnade får, höns, ägg och hampa. Dessutom var de skyldiga att göra dagsverken.

De ärkebiskopar Österåkersborna var satta att tjäna var av varierande moralisk resning. Den redan nämnde Nils Allesson ger ett balanserat intryck, men värre är det med Jöns Gereksson som tillträdde i början av 1400-talet. Han lär ha gjort av med en hel del inkomster på att tillfredsställa sin praktlystnad, bland annat genom tillbyggnader på Tunaborgen. Utan att lägga ner tillräcklig energi på att hyckla fromhet utåt höll han också älskarinnor, och det visade sig ödesdigert att röva till sig en kvinna trolovad med en Stockholmsborgare. Påven blev så småningom informerad och tillsatte en utredning. Jöns såg till att lämna landet, hamnade som biskop på Island men gjorde ingen lycka där heller utan stoppades i en säck och dränktes.

Under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet kom Tuna flera gånger att dras in i storpolitiken och kortare perioder ryckas ur händerna på de danskvänliga ärkebiskoparna. I slutet av juni 1497 angrep riksföreståndaren Sten Sture d.ä. Tunaborgen. Han erövrade och plundrade den i syfte att försvåra för danske unionskungen att inta sitt rike med ärkebiskopens hjälp, men förlorade snart borgen. Sten Sture d.y. lät år 1517 besätta borgen och slog tillbaka ett danskt landstigningsförsök i närheten av Tuna. Först år 1522, genom Gustav Vasas framgångar, utrymde danskarna Tunaborgen för gott.

Med reformationen kom borgen i kungens ägo och förlänades till olika betrodda män, vanligen svenskar men också en tysk och en fransman. Så småningom förföll borgen, de översta våningarna revs och borgen förvandlades till en ruinkulle med gräs och buskar. I trakten berättades det att trollen lade upp sina undangömda skatter på kullen och lät dem glimma om natten.

I flera omgångar under 1900-talet har arkeologer undersökt det som är kvar av borgen. Man har också låtit reparera byggnadsresterna och försett dem med ett skyddstak. Ruinen var en spännande men farlig lekplats för barn och hålls därför låst, men en nyckel för besök finns att låna hos Information Österåker.

J L